

ویژگی‌های معماری و تزئینات بکار رفته در گنبد سرخ مراغه

منوچهر اسکندرزاده^{1*}، مریم صمدیان²

1- دانشجوی دکترای باستان شناسی، دانشگاه آنتورک ترکیه، Man.eskandarzadeh@gmail.com

2- دانشجوی کارشناسی معماری، دانشگاه آزاد میاندوآب، Maryamsam17@yahoo.com

چکیده

معماری به معنای هنر ساختن و خلق کردن می‌باشد و استعداد نیروی آفرینش‌گری انسان را به اوج خود می‌رساند. بی‌تردید ساختن آرامگاه همانند مساجد در معماری ایران - اسلامی رایج بوده و در بسیاری از شهرها و روستاهای کشور نمونه‌های جالب توجهی از آنها وجود دارد. آرامگاه‌ها و مقابر در فرهنگ جامعه اسلامی ایران ریشه دوانده و کمتر شهری در این سرزمین پیدا می‌شود که سهمی از چنین بناها را نداشته باشد. در این پژوهش به بررسی یکی از این آرامگاه‌ها که به گنبد سرخ مشهور بوده و در آذربایجان شرقی به مرکزیت شهر مراغه واقع گردیده، پرداخته شده است. این بنا جزو ارزشمندترین برج‌ها از چهار برج مقبره‌ی موجود در شهر مراغه بوده، که در قسمت جنوبی مراغه واقع شده و نام خود را از رنگ قرمز آجرهای بکار رفته در بنا گرفته است. بر اساس اطلاعات موجود در متن کتیبه‌های این بنا به سفارش ((عبد العزیز بن محمود بن سعد)) حاکم آذربایجان و معمار آن بنی بکر محمد بن نبدان بوده است. از ویژگی‌های شاخص بنا استفاده محدود از کاشی‌های فیروزه‌ای در کنار آجرکاری، که نشانه سرآغاز عطفی در استفاده از این نوع تزئینات در بناها که از مشخصه‌های بارز معماری دوره سلجوقیان بوده، کاربرد داشته است. نتایج تحقیق حاکی از آن است که این بنا عمارتی چهارگوش بوده و ساختمان بنا از دو قسمت شبستان و سردابه تحتانی تشکیل شده و نمای اصلی بنا و سردر ورودی شبستان آن در قسمت شمالی بنا واقع شده است. طاق‌نماهای سردر ورودی از آجرهای تراشیده و کتیبه‌های کوفی و تعداد کمی کاشی فیروزه‌ای در بین آجرهای قرمز جلوه خاصی به بنا بخشیده است.

واژه‌های کلیدی: معماری، آرامگاه، آجر، مراغه، گنبد سرخ.

مقدمه

بی شک ساختن آرامگاه به استثنای مساجد بیشتر از هر نوع پدیده معماری در ایران اسلامی رایج بوده و در بسیاری از شهرها و روستاهای کشور نمونه‌های جالب توجهی از آنها موجود می‌باشد [1]. آرامگاه در نسج جامعه و فرهنگ ایرانی ریشه دوانده، کمتر شهری در این کشور است که سهمی از چنین بناها نداشته باشد [2]. افرادی که از آثار کشورهای اسلامی دیدن می‌کنند شاهد آرامگاه‌های بسیاری در شهرها و روستاهای این ممالک هستند. سهم این آرامگاه‌ها در ساختار معماری کشورهای اسلامی مسلماً بیش از سهمی است که آرامگاه‌های مغرب زمین در شکل‌دهی معماری کشورهای خود دارند. در این کشورها بناهای یادبود در گذشتگان بیشتر به شکل مجسمه است. شاید این اختلاف از اکراه مسلمانان نسبت به پیکره تراشی ناشی شده باشد اما نباید تصور شود که گرایش مسلمانان به ساخت آرامگاه‌ها به علت مخالفت آنها با پیکره تراشی بوده است [3]. با تابش انوار خورشید اسلام ناب محمدی (ص) و رواج اعتقادات مذهبی در تمام شئون زندگی مردم مسلمان، در صدر اسلام مردگان را غسل و کفن کرده و در یک قبر ساده و به دور از سازه‌های جانبی و تزئینات دفن می‌کردند. و لیکن به تدریج برای فراهم آوردن سایه بر روی قبور متوفیان و مصون داشتن قبور از آسیب‌های وارده بر اثر فرسایش عوامل طبیعی چون، باد، باران و یخبندان و نیز به منظور نمایش نمادهای تمایلات سیاسی و مذهبی صاحبان مقابر و همچنین قدر شناسی و همدلی بازماندگان و هم‌فکران و هم‌کیشان نسبت به متوفا، احداث آرامگاه رایج شده و در سبک‌ها و نمونه‌های متعددی گسترش یافته و با عناوین و اصطلاحات متداول گوناگونی شامل: آرامگاه، گنبد، برج، قبر، قبه، مرقد، مزار، روضه، آستانه، مشهد و نیز عبارتهای ویژه‌ای چون: امامزاده، قدمگاه و اجاق نامیده شده- اند [1]. شان والایی که مقبره از همراهی با آن بنیادهای وابسته به دست آورد بر این امر دلالت داشت که عملکرد آن صرفاً به مکانی برای تدفین یا یادبود محدود نمی‌شد. مقبر در جامعه اسلامی سده‌های میانه، و اغلب در سطح به اصطلاح مذهب توده مردم یا عوام‌الناس منزلتی بسیار والا یافت [4]. حال با توجه به مطالب گفته شده این پرسش‌ها در ذهن تداعی می‌شود: 1- دلیل استفاده از آجرهای قرمز رنگ در بنا چه بوده است؟ 2- کاربرد بنا در آن زمان با چه هدفی ساخته شده است؟ 3- چرا این بنا به گنبد سرخ مشهور است؟ اگر پاسخ سوالاتمان را در قالب فرضیه اعمال نماییم، در جواب سوال یک می‌توان به این نکته اشاره کرد، که به دلیل وجود اکسیدهای آهن در خاک منطقه و فراوانی کوره‌های آجرپزی، از این نوع مصالح در بنا استفاده شده است 2- با توجه به تحقیقات صورت گرفته، این بنا قبل از رصد خانه مراغه برای تعیین ماه و سال و ساعات روز کاربرد داشته و سوراخ‌های ایجاد شده بر ضلع‌های این بنا نشانگر این امر است. مثلاً وقتی نور از سقف می‌تابید و انعکاس آن در فصل تابستان جلوی ورودی در می‌افتاد به معنای آن بود که موقع اذان ظهر است. جواب سوال سوم را می‌توان چنین اذعان داشت که به دلیل وفور استفاده از آجر قرمز رنگ در بنا، این نام را به خود گرفته است.

پیشینه تحقیق

معماری اسلامی ایران بعد وسیعی از شاخصهای فرهنگی جامعه ما را در خود متمایز نموده است. این ابعاد فرهنگی نیاز به شناخته شدن و تعریف و توصیف علمی دارند. یکی از دورانی که معماری ایران اوج گرفت دوران سلجوقیان بود که آجرکاریها و ساختمانهای نقش و نگارینه آن منحصر به فردند و حدود بیست اثر باقی مانده از دوران سلجوقیان واز جمله گنبد سرخ مراغه دارای ویژگی‌های خاص به خود است [3]. با به قدرت رسیدن سلجوقیان که از قبایل ترکمن بشمار می‌رفتند و از دشت‌های قرقیزستان به بخارا و ایران حمله برده و در آنجا ساکن شده بودند، عنصر ترکی در دنیای اسلامی شرق نقشی اساسی پیدا کرد [5]، [6]. سلاجقه طایفه‌یی از ترکمانان غز و خزر بودند که در ایام قدرت سامانیان در دشت‌های خوارزم (آرال) و سواحل شرقی دریای خزر در دره‌های سیحون و جیهون سکونت داشتند. این خاندان به پنج شعبه خراسانی یا سلاجقه بزرگ، سلاجقه عراق، سلاجقه روم، سلاجقه کرمان، و

سوریه تقسیم می‌شوند. از نظر جغرافیایی فتوحات سلجوقیان بسیار چشمگیر بود. از طرف شمال مرزهای ایران تا کوههای قفقاز و از جنوب به خلیج فارس بود. مرزهای سلجوقیان از غرب به دریای مدیترانه و از مشرق به کاشغر و دریای خوارزم رسید [3]. در سال 420 (ه.ق) قشون غز به مراغه راه یافت. در سال 466 (ه.ق) مراغه جزو قلمرو سلاجقه بشمار آمد در سال 498 (ه.ق) محمد بن ملک شاه سلجوقی با عزت تمام از مراغه دیدن نموده است. در سال 505 (ه.ق.) امیر احمد یل بن ابراهیم بن وهسودان در مراغه حکمرانی کرده و عاقبت به دست فدائیان اسماعیلیه کشته شد و بنای گنبد سرخ از آثار معماری فاخر این دوره محسوب می‌گردد [1]. از نظر توسعه‌ی هنرها بویژه معماری، عهد سلجوقیان یکی از دوره‌های درخشان هنری است. همچنین عده‌ای از محققان بر این عقیده‌اند که در این دوره صنایع گوناگون به شیوه گذشته ادامه و گسترش یافت. معماری عهد سلجوقیان از استحکام و زیبایی خاصی برخوردار است [2]. سلجوقیان در معماری به عوامل و عناصری دست یافتند که با آنها بتوان مسجدهای بزرگ با حیاط مرکزی و چهار ایوانی و تالار مربع گنبد دار، بناهای بزرگ به وجور آورد. این شیوه ساختمان، اساس معماری مذهبی و کاروانسرا و مدرسه سازی ایران است. در این زمان مسجد در شکل تکامل یافته ایرانی خود دارای این ویژگی‌ها شد. در ابتدا محور طولی بنا، سر در ایوان قرار دارد که در برابر آن صحن باز واقع است [7]. در دوره سلجوقیان ساختمانهای دینی از قبیل مدارس دینی و مساجد و زیارتگاههای مقبره‌ها بر ساختمانهای غیر دینی رجحان داده شد و این نشانه کامیابی اقتصادی آن زمان است. در معماری این دوره استفاده از نوعی از آجرهای لعابدار آبی رنگ رواج پیدا کرد. این آبی در معماری مقابر و مساجد بسیار است و گویی انسان را الهامی معنوی به سوی آسمان می‌نماید. طاق‌ها رو به بالایند و گنبدها نوک تیزاند گویی بسوی آسمان خیز برداشته‌اند [3]. در عصر سلجوقی، نکات تزئینی در آجر کاری عبارت بود از بافت آجر کاری، مفاسی ردیف‌ها، پستی و بلندی آجرها، حالت و رنگ سطوح آجری، و حتی سایه‌هایی که با آجرهای برجسته و فرورفته تشکیل می‌شد [8].

موقعیت بنا

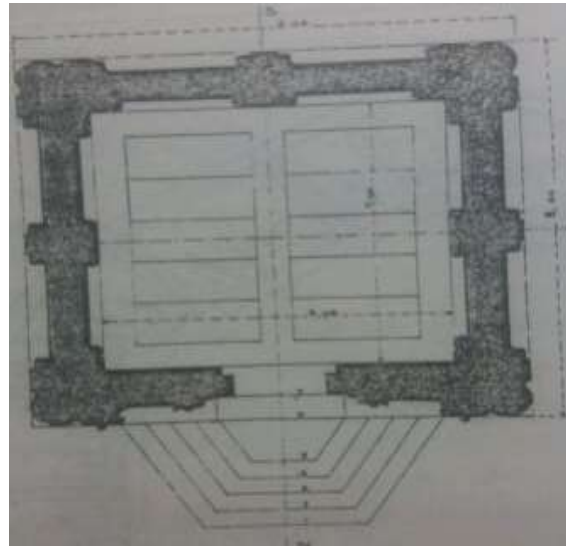
گنبد سرخ در استان آذربایجان شرقی در شهر مراغه و در قسمت جنوب و نزدیک به مرکز شهر قرار گرفته است. با اینکه این بنا در قدیم و ظاهراً در قبرستانی قرار داشته اما در حال حاضر حدوداً در نقاط مرکزی نزدیک به جنوب شهر می‌باشد.

قدمت بنا

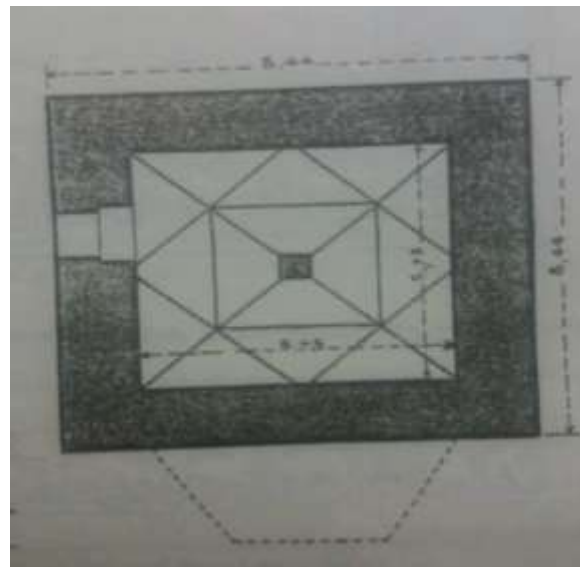
از کتیبه‌های موجود در گنبد سرخ مراغه تاریخ و معمار گنبد سرخ کاملاً مشخص است. در جبهه شمالی و بالای طاق سردر گنبد سرخ کتیبه‌ای که از آجرهای تراشیده شده قرمز نوشته شده تاریخ بنا را مشخص می‌سازد، و در آن به عربی تاریخ بنا این چنین نگاشته شده است: (بنی مشهد فی الحادی عشر من شوال سنه اثنین و اربعین و خمسائه) یعنی ساخت این محل دیدار در سال 542 هجری قمری می‌باشد [3].

معماری و تزئینات گنبد سرخ

گنبد سرخ قدیمی‌ترین و نفیس‌ترین اثر از چهار برج مقبره‌ای موجود در شهر مراغه است. این بنا عنوان خود را از رنگ قرمز آجرهای به کار رفته در نمای بنا گرفته است. این بنا چهار گوش می‌باشد و در گذشته پوشش گنبدی دو پوسته داشته ولی اکنون فقط گنبد عرفچینی کوتاه داخلی آن بر جای مانده و از گنبد هر می هشت ضلعی آن تنها گریو به همراه سه کنج‌های آن باقی مانده است. ساختمان بنا متشکل از دو قسمت می‌باشد شبستان فوقانی و سردابه تحتانی، کف شبستان بر فراز سردابه متشکل از طاق و گنبد ضربی استوار گشته است. طاق‌های ضربی آجری این سقف بر روی یک پایه ستون چهار گوش (به ضلع 60 سانتیمتر و ارتفاع 90 سانتیمتر) استوار گشته‌اند. (شکل 1 و 2)

شکل 1 - پلان شبستان فوقانی (ماخذ: نگارنده، 1395)

شکل 2 - پلان سردابه تهتانی آرامگاه (ماخذ: نگارنده، 1395)

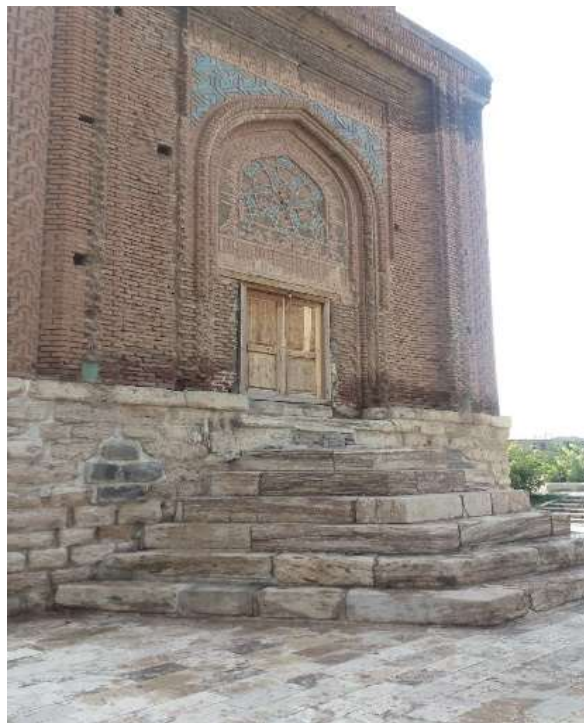
این گنبد دارای هفت کتیبه می‌باشد که همگی به خط کوفی (تزیینی) هستند و جنس حروفشان از آجرهای قرمز روشن و سفالهای تراشیده است. کتیبه‌ها مشمول موارد زیر می‌باشند: 1- کتیبه‌های دیواره شمالی که یکی مربوط به بانی بنای گنبد سرخ و دیگری تاریخ ساخت بنا می‌باشد. (شکل 3). 2- کتیبه ضلع غربی که معمار بنا را مشخص می‌سازد. 3- کتیبه ضلع شرقی که آیاتی از سوره زمر در آن ذکر شده. 4- کتیبه ضلع جنوبی که آیات قرآنی در آن ذکر شده. 5- چهار کتیبه سنگی بزرگ که دو به دو در دیوار شرقی و غربی در قسمت زیرین قوس‌های شکسته واقع شده است. 6- کتیبه‌های گچی داخل گنبد سرخ.

شکل 3- کتیبه دیوار شمالی بالای سردر ورودی (ماخذ: نگارنده، 1395)

بنای این گنبد به وسیله سنگ‌های مختلفی ساخته شده است که این سنگ‌ها صاف و تراشیده هستند. طبق تحقیقات بدست آمده تکه‌های تراشیده شده سنگ‌ها در محل پیدا شده است و این نشان می‌دهد که استادان سنگ تراش در همین‌جا به صاف کردن سنگ‌ها پرداخته‌اند. مجموعاً به شش شیوه مختلف از سنگ‌ها در این بنا استفاده شده است: 1- سنگ‌های افقی زیرین بنا 2- قرنیس‌های طویل افقی که چهار متر و بیست سانتی‌متر هستند و روی ردیف‌های زیرین چیده شده‌اند. 3- سنگ‌های سبز رنگ کتیبه‌ای 4- سنگ‌های بلندین روی ستون‌ها. 5- سنگ‌های پله‌های بنا 6- سنگ‌های سیاه رنگ تزئینی. (شکل 4)

شکل 4- نمای شمالی از گنبد سرخ مراغه (ماخذ: نگارنده، 1395)

بنای گنبد سرخ دارای چهار پنجره اصلی در ضلع شمالی، جنوبی، شرقی و غربی می‌باشد که به اندازه 70 در 70 و بصورت شیب دار رو به جهت داخل بنا و مربع شکل هستند. هدف از ساختن آن‌ها تهویه و روشنایی بوده بصورتی که برف و باران و سرما و گرما به داخل ساختمان نفوذ نکرده و فضای داخل نمازخانه همواره دمای معتدلی داشته باشد. قسمت تحتانی گنبد سرخ شامل سرداب به ابعاد 5 در 5 متر می‌باشد و کاملاً مربع است و شامل ستونی به ابعاد 60 در 60 در وسط سرداب می‌باشد. در بین مقابر اسلامی به غیر از امامزاده شعیب جلفا در کردشت این گنبد تنها بنایی است که در وسط سرداب آن ستون ساخته شده است. کف سرداب از قلوه سنگ پوشیده شده که طبق شیوه قبلی بازسازی شده است. سقف سرداب دارای چهار طاق است که به شکل جناغی زده شده است. ارتفاع این طاق‌ها از زمین و کف سرداب 2.30 متر است. درگاه سرداب در ضلع شرقی بنا و تنها راه ورودی این قسمت است که از سنگ ساخته شده و بصورت طاق قوسی است. (شکل 5 و 6)

شکل 5- درگاه ورودی سرداب (ماخذ: نگارنده، 1395)

شکل 6 - نمایی از داخل سردابه (ماخذ: نگارنده، 1395)

گنبد سرخ یکی از زیباترین آثار آجرهای تراشیده در دنیا است. آجرهای این گنبد قرمز نزدیک به ارغوانی می باشد و این ویژگی معماری سبک آذری می باشد. در گنبد سرخ چند نوع آجر بکار رفته است، 1- آجر قالبی مخصوص: این آجرها کاملاً منحصر به فردند و در ساختمانهای دیگر مانند آنها دیده نشده است و آجر تراشان در آن دوران قالبهای خاص را برای هر بنا تدارک می دیدند. ابعاد آجرها 20*20*5 و 10*10*5 و 10*20*5 می باشد. 2- آجر تراشدار: بعضی از این آجرها بندرت در بناهای دیگر دیده می شود، برای ساخت این آجرها خشت تر در قالب معمولی را تراشیده و با سیم یا چاقو تغییر شکل داده و پخته اند. 3- آجرهای لعابدار: برای نخستین بار در تاریخ معماری ایران ترکیب آجرهای قرمز و آجرهای لعابدار آبی در بنای گنبد سرخ بکار رفته و در

گنبد غفاریه و گوی برج تکمیل تر شد. رنگ لاجوردی کاشی‌های لعابدار می‌تواند بدلیل علاقه سلاطین سلجوقی به رنگ آسمان باشد. بسیار جالب است که آجرهای لعابدار در ادامه نازک‌تر شده و به کاشی تبدیل شده‌اند و این نشان‌دهنده وجود استادان کاشی کار بسیار قابلی در دنیای معماری آن زمان در مراغه بوده است. در گنبد سرخ مجموعاً ده شیوه و طرح آجر چینی کاملاً متفاوت از هم بکار رفته است. احتمال می‌رود ابتدا خود بنا و زیر کار را می‌ساختند و سپس قسمت‌های تزئینی و آجرکاری و کتیبه‌ها را می‌ساختند. آجر چینی ستونهای شمالی حاوی طرح یک صلیب در وسط طرح یک بنای گنبدی می‌باشد و آجر چینی ستونهای جنوبی دارای تصاویر لوزی و از ترکیب آجرها بصورت افقی و عمودی می‌باشد. آجر چینی داخل قوس‌های شکسته (جناغی) کاملاً با یکدیگر متفاوتند در دیواره جنوبی نقش داخلی هر دو قوس شکسته شامل نقش‌های برجسته به شکل به علاوه‌ی مورب هستند. آجر چینی قوس‌های شکسته دیواره ضلع غربی متفاوتند که قوس متمایل به شمال نقشی شبیه به علامت جمع شکسته داراست و قوس متمایل به جنوب نقشی چون دو دال در هم آمیخته دارد. نقش داخلی دو قوس شکسته دیواره شرقی نیز متفاوت می‌باشد بطوریکه قوس متمایل به شمال مانند دال برعکس و پشت به همدیگر می‌باشد و قوس متمایل به جنوب دارای لوزی‌های برجسته و زیبایی می‌باشد که با لوزی‌های ستون جنوب شرقی هماهنگی دارد. (شکل 7 و 8)

شکل 7- نمای آجری، ستون بیرونی گنبد سرخ (ماخذ: نگارنده، 1395)

شکل 8- نمای کلی گنبد سرخ (ماخذ: نگارنده، 1395)

نتیجه گیری

معماری یکی از شاخه‌های اساسی در هنر و فنون تمدن انسانی است که از گذشته تاکنون مورد توجه اقشار مختلف انسانی قرار گرفته و سعی فراوان در تکامل و گسترش آن به عمل آمده است. در طول زمان معماری علاوه بر نیازهای کاربردی، دورانی برای هنر نمایی استادکاران و پیدایش هنرها و تزئینات زیبای گوناگون و نمایش شکوه بنیان‌گذاران آن بوده. هر پدیده معماری متأثر از عواملی مانند ایدئولوژی، ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی - اجتماعی، کارکردها و خلاقیت و ابتکار عمل هنرمندان شکل می‌گیرد و جلوه‌های دلنواز و اصیل به آن می‌بخشد که نمونه آن را می‌توان در ابنیه و مساجد تاریخی و مقابر و آرامگاهها مشاهده کرد. تناسبات مکعب گونه فضاهای باز و بسته گنبد سرخ مراغه و بناهای نظیر آن، که به صورت توده و فضا حس می‌شوند بیان ایستایی و ثبات و آرامشی الهی می‌باشد که ریشه در معرفتی دارد که معمار به واسطه اعتقاد به خلیفه‌الله بودن در صدد بیان حقیقت آن است. در بین مقابر اسلامی به غیر از امامزاده شعیب جلفا در کردشت اینجا تنها بنایی است که در وسط سرداب آن ستون ساخته شده است. با شروع ساخت این بنا دوره رازی در معماری ایران به پایان رسیده و این بنا نقطه عطف و شروع معماری آذری می‌باشد. کارشناسان میراث فرهنگی معتقدند این بنا قبل از رصد خانه مراغه برای تعیین ماههای سال و ساعات روز کاربرد داشته و سوراخ‌های ایجاد شده بر ضلع‌های این بنا نشانگر این امر است. این اثر در تاریخ 1310 به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است همچنین علامت سایپا از کتیبه‌های فیروزه‌ای روی سردر این بنا برداشته شده است.

مراجع

- [1] خیری، س. معماری و تزئینات ستاوندهای چوبی دوره صفویه در آذربایجان (جلد اول)، تبریز، مهد آزادی، 1383.
- [2] کیانی، م ی. تاریخ هنر معماری ایرانی در دوره اسلامی، تهران، پورروشن، 1374.
- [3] بهارتاش، م. گنبد سرخ مراغه، تبریز، آذر آبادگان، 1387.
- [4] هیلن براند، ر. معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران، روزنه، 1387.
- [5] کونل، ا. هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، توس، تهران، 1386.
- [6] رسولی، ه. تاریخچه و شیوه‌های معماری در ایران، تهران، پشتون، 1386.
- [7] رحمتی، س. هنر دینی و تجلی در معماری مساجد دوره سلجوقی، www.srahmati55@yahoo.com.
- [8] حاتم، غ. معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، تهران، جهاد دانشگاهی، 1379.

کنفرانس پژوهش های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران

Research Conference Architecture and Urbanism Islamic history of Iran

